

РУСКАТА И БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКА ЗА ОЗНАЧАВАНЕ НА РАЗДЯЛА: СЪПОСТАВИТЕЛЕН ЕТНОЛИНГВИСТИЧЕН АСПЕКТ

ИРИНА А. СЕДАКОВА

ИНСТИТУТ ПО СЛАВЯНОЗНАНИЕ – РУСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
irina.a.sedakova@gmail.com

В статията се анализират семантиката, употребата и стилистичните нюанси на руските и българските деривати от общославянските корени *děl-*, *lǫč-* и *sta-*, които означават различни аспекти в ситуацията на раздяла. Целта е въз основа на лексикографски, фолклорни и етнографски материали да се очертаят общи и различни черти в микротематични лексикални групи и потенциалът на всеки един от трите корена в двата езика. Анализът показва, че се открояват разлики в хиперонимната неутрална глаголна лексема (бълг. *разделям (се)*, рус. *расставаться*), в липсата на вътрешна граматична симетрия при рус. *расставаться* – **расставать*, в по-голямото разнообразие на суфиксите в руския език и др. Сходствата между двата езика са по отношение на поетическата маркираност на думата *разлъка / разлука*,

богатството на лексикалната разработка на темата за разделянето на влюбени или съпрузи и др.

Ключови думи: съпоставителен анализ, етнолингвистика, лексика за означаване на раздяла, български език, руски език

RUSSIAN AND BULGARIAN LEXIS DENOTING SEPARATION: A CONTRASTIVE ETHNOLINGUISTIC VIEW

IRINA SEDAKOVA

INSTITUTE OF SLAVIC STUDIES, RUSSIAN ACADEMY OF SCIENCES
irina.a.sedakova@gmail.com

The article analyzes the semantics, usage and stylistic features of Russian and Bulgarian derivatives from the common Slavic roots *děl-*, *lǫč-* and *sta-* denoting different aspects of the separation of people. The author's goal is to identify shared and distinct features in the micro-thematic lexical groups and the potential of each of the three roots in the two languages. The investigation is founded on lexicographic, folklore and ethnographic data. The analysis shows that the languages differ in terms of the neutral hyperonym denoting separation (Bulgarian *разделям се*, Russian *расставаться*), the inter-

nal grammatical asymmetry of the Russian verbs *расставаться* – **расставать*, the richer choice of suffixes used in Russian, etc. The two languages share the poetical markedness of the words *разлъка* / *разлука*, richness of the lexis denoting the separation of lovers or spouses, etc.

Keywords: contrastive analysis, ethnoлингuistics, lexis denoting separation, Bulgarian language, Russian language

1. Уводни думи

Тази статия е част от по-голямо, продължаващо етнолингвистично изследване, посветено на езиково-културните факти в българската, руската и в по-широк план – в славянската и балканската народна традиция, свързано с различни ситуации на разделянето на хората. В него се анализират лексиката със значение ‘разделям; разделям се; раздяла’ и ‘прощаване’, както и обредно-етикетни формули и терминологията на ритуалните актове, като за целта се използва значителен обем фолклорно-етнографски материали. Особената роля на многоаспектния лингвистичен анализ на културната лексика – думите, които притежават символично значение и са важни за народната традиция, се подчертава от всички последователи на Московската етнолингвистична школа (Толстой, Толстая/Tolstoi, Tolstaia 2013). Подобен анализ е невъзможен без солидна база екстралингвистични сведения.

Целта на статията е да се съпоставят българските и руските лексеми, чиято семантика отразява различни ситуации и отношения, свързани с раздялата на хората. Анализират се думите, образувани от родствениите общославянски корени *děl-*, *lŕč-* и *sta-*, предимно с представка *раз-/рас-/рос-*, за да се дадат отговори на следните въпроси: кои лексеми и в кои контексти доминират във всеки от двата езика, какво е общото и различното в тяхната семантика, стилистика и употреба. Работата се вписва в дългата редица съпоставителни славистични изследвания по етимология, лексикология, семантика, диалектология и етнолингвистика (Перванов/Pervanov 2010; Легурска/Legurska 2011; Делева/Deleva 2020 и др.). Особено място в семантичните и лексикалните изследвания с етнолингвистичен ракурс заемат трудовете на С. М. Толстая (Толстая/Tolstaia 2008; Толстая/Tolstaia 2019). Специални съпоставителни проучвания, особено в етнолингвистичен аспект, по така формулираната тема не са ни познати¹, макар че в някои етноложки монографии се очертават детайлно ситуацията на раздялата (Щепанская/Shcheranskaia 2003; Вълев/Valev 2016). Като основен материал ни послужиха ексцерпции от речници, фолклорни и етнографски извори – публикувани и архивни.

Лексемата *раздяла* в българския език е обобщаващ хипероним за обозначаване на най-различни ситуации, когато хората се отдалечават един от друг (другите) за по-кратко или за по-дълго време или завинаги. Този термин е доста условен по редица причини: той може да има синоними (бълг. *прощаване*, *сбогуване*, *разлъка*, които на руски се превеждат като *проща-*

ние, *расставание*, *разлука*), освен това може да се съотнася както със самия момент на разделянето, така и с процеса и живеенето отделно.

Използването на термина *раздяла* в тази статия създава лексиколожка съпоставителна интрига: ако статията беше писана на руски, би трябвало да се използва дериватът от друг корен – рус. *раздел*, *разделение* не могат да означават в обобщаващ смисъл ситуацията на раздялата. На руски бихме използвали думата *расставание*. Това от самото начало потвърждава, че макар и в двата езика да се срещат деривати от трите корена – *děl-*, *lqč-* и *sta-*, семантиката и употребата им значително се различават.

Дистрибуцията на дериватите е тясно свързана с типа ситуация и със стила на описанието ѝ, като понякога се привлича и допълнителна лексика. Ситуациите на раздяла на хората не са малко; за да ги характеризираме, трябва да вземем предвид основните параметри: наличие/отсъствие на трето лице; причината за раздялата и нейния „инициатор“ (виновник); дали се очаква нова среща („Довиждане“), или не („Сбогом“) и др. Хората се разделят всеки ден, рутинно, и се разделят в особени условия, в контекста на ритуални комплекси. Ритуалните раздели са важна част и дори център на такива обреди като изпращане (в казарма, на гурбет, при миграция), сватба (невестата се разделя със семейството си) и др. За изразяването на тези аспекти се използват семантични, морфологични и граматични ресурси на съответния език; актуализира се значението на отдалечаване в пространството, времето на сбогуването, „раздвояването на две части“ и др.

За да покажем, че специални ритуални актове и вербални изрази са актуални и днес при раздяла, свързана с изпращане, ще посочим два примера. В България при изпращане в чужбина или на далечен път, при отиване някъде за първи път (на училище), на изпит или друго важно начинание пред (понякога зад) тръгващия се излива вода („Да върви като по вода“), а на заминаващия се пожелава „Лек път“. В Русия и до днес в много семейства е прието, преди да тръгнат на дълъг път, да седат за кратко (някои четат молитвата „Отче наш“ и се прекръстват), след което най-малкият в семейството произнася „С Богом“ (на български означава ‘Бог с нас’, а не ‘Сбогом’).

Особен тип раздели (ще ги наречем „фолклорни“) са тези, които стават насилствено (обикновено на двама влюбени или съпрузи), с използване на различни средства и магии за раздяла. В нашето изследване често интерпретираме тази тема.

Този кратък преглед на ситуацияите на раздяла цели да подчертае, че семиотически раздялата е отдалечаване, развеждане, разминаване, напускане и това е важно за сравнителния анализ на българската и руската лексика, описваща тези ситуации. Релевантна е и маркираността на ситуацияите на разделянето като преходни, което се изразява с помощта на вербални формули, свързани с края на нещо старо и началото на новото. Но и всекидневните раздели, при излизане от вкъщи например, не са аморфни,

те също изискват определен сценарий, спазване на табута и притежават определен „речник на разделянето“. В този случай езикът дава пример на изключително хармонизирано единство на словото и действието.

2. Лексика със значение ‘разделям; разделям се; раздяля’

Дериватите от корен **prost-*, формулите за прощаване и основните ритуални сценарии в общославянски контекст са анализирани в редица наши публикации (Седакова/Sedakova 2004; Седакова/Sedakova 2009; Седакова/Sedakova 2018). Тук ще говорим за дериватите от общослав. *děl-*, *lǫč-* и *sta-*, образувани с представка *raz-/pac-/poc-* в руския и в българския език. Отграничаването от дериватите от **prost-* се обяснява с няколко причини. Семантиката на корена **prost-* се различава от тази на *děl-*, *lǫč-* и *stat-* със своята свързаност с идеята на ‘прав’ и ‘свободен’ (БЕР/BER 1971–2017 5: 770), а образуванията от **prost-* със значение ‘сбогувам се, разделям се’ не съдържат толкова релевантна за тази семантика представка *raz-*². Освен това *прощаване*, особено в българския език, се доближава до семантиката на измолване на опрощение; бълг. *прощавай* означава и вербален сигнал за раздяля, и молба за извинение. Тази лексика се среща често в етикетни формули, синонимни на *сбогом*, при раздяля завинаги и затова е тясно свързана с преходните обредни комплекси, особено с погребението. За изразяване на извинение в лексиката на църковните обреди се използва рус. *Прощеное воскресенье*, бълг. нар. *Прошка* и др.

Представката *raz-* (рус. *раз-*, *рас-*, *роз-*, *рос-*) е полисемантична, като едно от основните ѝ значения е ‘разединяване, отделяне, движение в различни посоки и отдалечаване’. За нашето изследване е важно обобщението на Т. Куртева, че тази представка засилва значението на корена (Куртева/Kurteva 2004; Куртева/Kurteva 2007), което се отнася особено до корените *děl-*, *lǫč-*. В Академичната граматика на българския език сред 7-те словообразователни типа с представка *raz-* се посочват такива типове, в които действието довежда до резултат и е насочено центробежно (3), както и действие, което е означено с произвеждащата основа и също довежда до резултат, с пример *разделя* (6) (ГСБКЕ/GSBKE 1983 2: 224–225). Следователно на тази представка е присъща семантиката на резултативността и пространственото отдалечаване. Руските лингвисти подчертават, че префиксът *raz-* е способен да губи пространственото си значение и да придобива допълнителни, преносни значения, включително и абстрактни, като напр. разрушаване на целостта и др.³

Тук ще цитираме фрагмент от стихотворението на Марина Цветаева „Расстояние“ (1922), посветено на разлъката и изцяло построено върху използването на префикс *раз-*:

Рас-стояние: версты, мили...
 Нас рас-ставили, рас-садили,
 Чтобы тихо себя вели
 По двум разным концам земли.

Рас-стояние: версты, дали...
 Нас рас-клеили, рас-паяли,
 В две руки рас-вели, рас-паяв,
 И не знали, что это – сплав...

Разделянето като действие може да се означава чрез взаимно-възвратни глаголи с частици – бълг. *се*, рус. *-ся* (бълг. *разделям се*, рус. *расстаюсь, разлучатся*) или чрез отглаголно съществително (девербатив), в което се запазва семантиката на процесуалност: бълг. *раздяла, разделяне*, рус. *расставание*. Когато има инициатор на раздялата, се използва невъзвратна форма: бълг. *разделям, разлъчвам*; рус. *разлучать*. Граматически тука важат двата модела на управление, предложени от М. Кронгауз: X [им.п.], Y [с+тв.п.] и (X [им.п., мн.ч.]). Можем да ги представим по следния начин: *разделя, разлъча* ‘X е направил нещо, за да прекъсне отношенията с Y’ и ‘X и Y са направили така, че да спрат отношенията помежду си’ (Кронгауз/Krongauz 1998). Трябва да добавим и още един модел: ‘Z е направил нещо X и Y да не са заедно’.

2.1. (*orz*) *děliti* и други деривати от *děl-*

2.1.1. Ще започнем от неутралния глагол в съвременния **български книжовен език**, общослав. (*orz*) *děliti* (ЭССЯ/ESSIa 2007 33: 36–37). Той е полисемантичен: за *разделям* многотомният РБЕ регистрира 15 значения, за *разделям се* – 12. В семантичния спектър доминират физически, акционални и пространствени значения като ‘определяне на дялове, правене на части’ – в съответствие с етимологията (РБЕ/РВЕ 2001–2015). Безпрефиксният глагол *деля* в много отношения е синонимен на *разделям*, включително и значението ‘отлъчвам, отделям един от друг; разделям’ (РБЕ/РВЕ 2001–2015) с пример за разделяне на двама влюбени. Съществено за семантиката на безпрефиксния глагол и на префигираните глаголи е ‘материално поделение на части (напр. на имот и др.)’, срв. съществителното *делба* и известния песенен фолклорен сюжет ‘Двама братя делба делили’, който има много регионални варианти (вж. <https://liternet.bg/folklor/motivi-3/delba-petar-pavel/boliarovo.htm>); срв. и рус. *дел делить* ‘делить добычу’ (Аникин/Anikin 2019 13: 161).

Глаголът *разделям се* свързва с анализираната семантика едва в 10-о и 11-о значение: (10) ‘ставам причина да не са заедно, отделям един от друг двама души, които са влюбени или женени’. 11-ото значение се свързва с раздялата само потенциално, защото то описва причината за отдалечаването на хората въобще: ‘ставам причина да не са в добри отношения двама или повече души, противопоставям един на друг; дяля’.

При възвратния глагол *разделям се* значението ‘разлъчване’ се дава три пъти с малки нюанси, като се уточнява, че се използва само в мн. ч.: (5) ‘преставаме да сме на едно място или да се движим заедно, тръгваме поотделно, в различни посоки; (6) ‘преставаме да сме заедно с някого, да се виждаме, да живеем на едно място с някого и под., обикн. при замина-

ване надалече и под.’; (7) е много близко до (6): ‘прекъсваме, преустановяваме връзки, отношения помежду си’. Както се вижда, значението отразява много ситуации на разделяне: всекидневното напускане на дома или прощаване по пътя; заминаване далече, а също така разделяне в преносен смисъл – идейно или ценностно разминаване.

Разликата в лексикографското представяне разкрива някои важни детайли в определянето на доминантните семи и стилистичната маркираност. Така напр. в еднотомния БТР при *разделям* като едно от петте значения се дава ‘отделям един от друг’ с пример ‘Свекървата успя да раздели младите’. При *разделям се* се дават две значения: (2) ‘тръгвам отделно’ и (3) ‘прекъсвам съвместен живот, заживявам отделно’ с пример ‘Съпрузите се разделиха’. Интересно е, че действието по разделяне на влюбените и съпрузите се дава като преносно значение (БТР/ВТР 1973: 843). И в РСБКЕ като преносни се дават значенията, отнасящи се до разделяне на хора: първо се дават преките значения: ‘правя нещо на дялове’; ‘извършвам действие деление’, ‘ставам по средата’, след това – преносното: ‘внасям разединение’, ‘правя чужди един на друг’; ‘разтрогвам законен брак’ (РСБКЕ/RSBKE 1955–1959 3: 28). Такова представяне на семантичния развой на глагола е доста традиционно. Още Н. Геров за *разделям* (хората) слага бележка *преносно* при последното значение ‘правя раздор, омразявам, раставям’ (Геров/Героv 1975–1978 5: 25).

Семантиката на девербатива *раздяла* обаче се ограничава тъкмо с тези значения, които ние анализираме: (1) ‘разделяне с близък човек; разлъка’ и (2) в съчет. с предл. *на* ‘времето, когато става разделянето; на сбогуване’ (РБЕ/РВЕ 2001–2015). В речниците е налице вариативност при второто значение, например РСБКЕ посочва (2) ‘време, прекарано далеч от близки’ (РСБКЕ/RSBKE 1955–1959 3: 32). БТР дава само едно значение, доста емоционално: ‘откъсване от близки, напускане на близки; разлъка’ (БТР/ВТР 1973: 844). Н. Геров посочва две значения: 1. ‘разделение, раздялба’ (с пример от фолклора ‘Жива раздяла’); 2. ‘нещо, що разделя някои’ (Геров/Героv 1975–1978 5: 25). Причината или агентът за разделянето доста често се вербализират в езика на българската народна култура и във фолклора. В народните песни за разлъка се среща и собственото име *Разделина* – то е записано в речника на Геров (Геров/Героv 1975–1978 5: 25). Това име е типичен пример за български антропоним с прозрачна вътрешна форма. *Жива раздяла* се именува и мъж, заминаващ за гурбет: ‘„Левен Герги, левен, ж’ува раздяла, / като пристигаш бързата коня да бягаш, / левен, мене на кого млада оставяш?’’. В народните песни моментът на сбогуването на влюбените се описва експресивно, за което допринася и повтарянето на еднокоренни думи: ‘„Девоиче, моме, девоиче, Девоиче, жива разделя, Как ще се ние разделим?’’ (СБНУ/SbNU 1892 8: 53, отд. паг.). Това е типично и за руските текстове.

Агент на разделянето на двама влюбени или на съпрузи могат да бъдат хора (майка, свекърва⁴, зълви, любовница и др.), като за целта се използват специални билки (*делянка, деленче, разделниче, раздялка* и др.) (Барболова, Симеонова, Китанова и др./ Barbolova, Simeonova, Kitanova i dr. 2018: 324), които са предназначени или за пораждање на омраза, или за смърт на единия от двамата. Срв. народната песен (СБНУ/SbNU 1983 57: 142–143):

Радина баба ходеше
По село по дугенето,
Та си бакальле питаше:
Имате ли билъле разделно
Да си Стояна напоя
Да го от Рада разделя?

И накрая, прилагателното *разделно* поема значения, типични за еднокоренния глагол със семантика ‘извличане на части, раздвояване, поделене на групи’. То участва в образуването на фразеологични съчетания и (или) прецедентни изрази. Така, изразът *време разделно* в книжовния език, който се използва като заглавие на известния роман на А. Дончев, символично означава ‘преломен момент в общественния живот, в историята’, а съчетанието *разделни билки* се свързва с магични обичаи и поверия и е част от народната реч.

2.1.2. За разлика от българския език в **руския книжовен език** почти не се използват еднокоренните глаголи *делить, делиться, разделить/разделять* и *разделиться/разделяться* в значение ‘разделяне, сбогуване и прощаване’. Речникът на Д. Н. Ушаков за *разделить, разделиться* дава предимно разпределителни значения, разделяне на части, разпространение. Само значение 5., отбелязано като *книж.*, се отнася за хора: ‘да се отдалечат, да станат чужди вследствие на разногласия и идеи’ (Ушаков/Ushakov 1935–1940).

Съществителните, образувани от корен *дел-*, включително и с префикс *раз-* (*раздел*), в книжовния език също не означават ‘отдалечаване, сбогуване, прощаване’. Така при съпоставяне на лексемите за означаване на ‘раздяла’ наблюдаваме асиметрия: доминиращите в българския книжовен език деривати от *дел-* в руския книжовен език почти не се срещат.

Делить в руски, както и в български, притежава пряко значение ‘деля нещо на части, разединявам’. И в двата езика лексемата има преносно значение ‘правя нещо заедно, споделям мисли, идеи’ – един интересен семантичен развой на дериватите от корен *дел-* (срв. долу за *лъч-*). Диалектното *делиться* означава ‘скарвам се’, което потенциално може да стане причина или начало на раздялата (СРНГ/SRNG 1965–2001 35: 213).

Диалектите и фолклорът са запазили такова значение, но не при глаголите, а при девербативите. То е отбелязано в речника на В. Дал за думата *раздел*: ‘Супруги в разделе живут, разошлись’ (Съпрузите отделно живеят, разведени са) (Даль/Dal' 1978–1980 4: 29). Но такова съществително с корен *дел-* със значение, което да съответства изцяло на значението на

българското *раздяла*, в руския книжовен език няма. В някои региони има глагол *разделиться* в значение ‘развестись о супругах’ (СРНГ/SRNG 1965–2001 35: 323) и даже оказионализъм *разделяция* (иркут.) ‘скарване, довеждащо до прекъсване на отношенията’ (СРНГ/SRNG 1965–2001 35: 325). Последният пример датира от 1923 г. и е показателен за присъединяването на морфемите от чужди езици към славянски корен.

2.2. *Orz stati (se)* и други деривати от *sta-*

2.2.1. Тук ще започнем с **руския материал**, защото глаголят *рассататься/расставаться* (*orz stati (se)*) (ЭССЯ/ESSIa 2008 34: 300–301) е основният аналог на българския глагол *разделям се*. Веднага ще отбележим, че глагол **расставить*, т.е. аналог на бълг. *разделям*, в руския език няма, такава симетрия на активна и взаимно-възвратна двойка глаголи липсва. Това значение в руски се изразява от глагола *разлучать* (аналог на бълг. *разлъчвам*, вж. по-долу).

Рассататься расставаться е регистриран в ТСРЯ с три значения, като първото покрива много типове и детайли на раздялата като житейска ситуация: (1) ‘уйти от кого-н., откуда-то, перестать встречаться или разойтись, попрощавшись’. Като второ и трето значение се посочват (2) *прен.* ‘лишить кого, чего-н.’ и (3) ‘отказаться от чьих-л. услуг, уволить’ (ТСРЯ/TSRIa 2007: 814). Структурата на речниковата статия в ТСРЯ е почти идентична на тази в труда на Ушаков с тази разлика, че значението ‘разделям се’ той определя като (1) ‘попрощавшись, удалиться друг от друга, разлучиться’ и дава нюанс на значението: ‘перестать встречаться, перестать жить вместе, разойтись, разлучиться надолго, навсегда’ (Ушаков/Ushakov 1935–1940). В. И. Дал представя лексемите със значение ‘разделям се’ в гнездото на глагола *разставлять*⁵: *расставаться* ‘расходиться, разъезжаться врознь, разлучаться’ (Даль/Dal' 1978–1980 4: 49). Той включва в статията и диалектни думи, деривати от корен *ста-*: *разставанье, разстанье* ‘розстани, прощанье, проводы, угощение перед разлукой, последнее свидание с отбывающим’ (Даль/Dal' 1978–198 4: 49). В съществителното *расставание* ТСРЯ подчертава момента на разлъката – точно както и в някои лексикографски дефиниции на бълг. *раздяла* (ТСРЯ/TSRIa 2007: 814).

Деривати от корен *ста-* обозначават различни обстоятелства, действия и обекти, свързани с раздялата. Ще посочим само няколко деривата, означаващи локуси на раздялата: *ростанка, росстани, расстанище, расстань* ‘определен кръстопът, където се сбогват със заминаващия’ (СРНГ/SRNG 1965–2001 35: 191, 193, 197; ЭССЯ 2008 34: 295). *Росстань, росстани, росстанюшка* (фолкл.) означава и самия момент на раздялата, която става на кръстопът извън населеното място (СРНГ/SRNG 1965–2001 35: 197).

2.2.2. Рус. *расставаться* няма пълен аналог в книжовния **български език**. Обаче *разставям* и възвратният *разставям се* са запазили в диалектите и във фолклора, възприемат се като остарели и не са включени във всички речници. Така напр. РСБКЕ и РБЕ за *разставям* не дават значение

‘разделям се с хора’. В РБЕ за *разставям се* значението ‘преставам да бъде заедно с някого, разделям се, отделям се от някого; разстаям се’ е посочено като второ с бележка *остар., диал.*

В БТР като първо значение на *разставям* с бележка *обл.* се посочва ‘разделям, разлъчвам’ и отделя две други значения: (2) ‘поставям на различни места’ и (3) ‘разстилам’ (БТР/ВТР 1973: 857).

В българските диалекти и в някои исторически текстове може да има условно близко, гранично значение ‘разделям се’ на глагола *раствам се*. В РБЕ е дадено 2-ро значение с бележка *остар.* и *диал.* на *разставям* ‘отделям едно нещо от друго’ (включително и хора) с пример „Кога виде нейна маця, / живи са се прегърнали, / мъртви са ги разставили“ (РБЕ/РВЕ 2001–2015). Н. Геров привежда *разставям се* във 2-ро значение ‘преставам да бъде заедно с някого, разделям се, отделям се от някого; разстаям се’ с бележка *остар.* и *диал.* и с пример от народна песен: „Дойде време обоица да се разставят, / на разставка един другому говорят“ (Героv/Героv 1978–1980 5: 54). Авторът включва в речника си и *разставка* със значение ‘расставание’ (Героv/Героv 1978–1980 5: 54), а в БТР този субстантив е включен с бележка *обл.* и значение ‘раздяла, разлъка’ (БТР/ВТР 1973: 857). Ще добавим, че в РСБКЕ тези лексеми липсват, но в някои диалектни речници глаголът присъства: *растанем се* със значение ‘разделя се’ (вж. Котова/Kotova 1960–2000: 206).

В езика на народната култура деривати от изследвания корен са често срещани при описание на магично разделяне на влюбени, срв.: „Големият хвощ бил прилаган в района на Трънско с подобна цел и поради тази причина бил наричан там „раставичи“, „раставничав буран“: „С тоя бурен правят магия, когато искат да разставят (разпуснат) мъж и жена, или пък сгоденици“ (СбНУ/SbNU 1905 21: 123). Подобни примери се откриват и в други изследвания (вж. напр. Барболова, Симеонова, Китанова и др./Barbolova, Simeonova, Kitanova i dr. 2018: 325, 327).

2.3. (Orz) *lǫčiti* и други деривати от *lǫč-*

2.3.1. Тези деривати в руския и в българския език показват еднакви черти както в семантиката, така и в употребата. И в двата езика те са маркирани като *поетични, фоклорни*, понякога и *диалектни*, но основният глагол и deverбативът присъстват в книжовните езици. Етимологията на *lǫč-* ни отвежда към семантиката на ‘иззиване, огъване’ и позволява на дериватите да се развиват семантически в две противоположни посоки – *съединение* и *разединяване* (БЕР/BER 1971–2017 3: 566; ЭССЯ/ESSIa 2007 33: 269–271). Подобно развитие имат и дериватите от *дел-*.

В българския език *разлъчвам* според лексикографското представяне има основно значение ‘отделяне на хората’: (1) ‘отделям, откъсвам едни от други хора, които са в близки или интимни отношения; разделям’ (РБЕ/РВЕ 2001–2015); ‘разделям някого от близките му’ (БТР/ВТР 1973: 849; РСБКЕ/RSBKE 1955–1959 3: 41). Н. Геров дава по-широка дефини-

ция: ‘с лъчене отделям едно нещо от друго’ (Геров/Gerov 1978–1980 5: 35), като има предвид широката употреба на деривати от корена *лъч-* за назоваване на отбиванетото на бозайниче от кърмещата майка (било то жена или животно)⁶. За *разлъчвам се* в БТР отделна статия няма, в РСБКЕ се отбелязват граматичните характеристики (*страд., сред.*), а РБЕ като първо значение дава пространственото: (1) ‘отделям се от някого, с когото сме били заедно на едно място, като всеки тръгва поотделно, в различна посока; разделям се, разлъчам се’. Като второ значение се дава разделянето с акцент върху близостта на хората, които се разделят: (2) ‘преставам да съм заедно, да поддържам връзки с някого, който ми е бил близък, скъп; разделям се, разлъчам се’ (РБЕ/РВЕ 2001–2015). Н. Геров подчертава народното възприятие на разделянето като активно действие на външен деятел: *разлъчвам се* (2) ‘бивам разлъчен’ (Геров/Gerov 1975–1978 5: 35).

Някои нюанси в бълг. *разлъка* се отнасят до бележките: РБЕ и РСБКЕ определят това съществително като *поетично*, докато БТР не посочва стилистични нюанси. Има нюанси и в семантиката: РБЕ като второ значение

отбелязва темпоралния параметър: (2) ‘период, прекаран отделно и обикн. далече от близките или от скъп, любим човек’, а БТР – пространствения: (2) ‘живеене далеч от близките’ (БТР/ВТР 1973: 848). РСБКЕ тълкува лексемата *разлъка* с думата *раздяла*. Н. Геров не включва девербатив *разлъка* в своя речник. Не намираме и много свидетелства за присъствието на това съществително в диалектите. Предполагаме, че в народния език доминират дериватите от *děl-* и *sta-*. Можем ли да поставим въпрос за руско влияние на думата *разлука* върху българската лексика за означаване на раздяла? Изискват се повече изследвания, но въпросът вероятно има право на съществуване. Ще припомним, че в градския дискурс думата *разлъка* става популярна благодарение на шлагера на К. Щъркелов „Таз вечер празнувам разлъка“, срв. и руската народна песен „Разлука, ты, разлука, чужая сторона, никто нас не разлучит, лишь мать сыра земля“. Бълг. *разлъка* и рус. *разлука* са доста чести в поезията от първата половина на XX в.

2.3.2. В руския език дериватите от *лрѣ-* развиват много морфологични варианти и са познати на всички диалекти и фолклорни жанрове. Някои речници на книжовния език дават само едно значение на *разлучить* и както и в българските лексикографски трудове, подчертават разделянето на близки хора (ТСРЯ/TSR1a 2007: 797). Други изреждат начини на отделяне на хората един от друг: ‘разъединить, удалить друг от друга, прервать совместное пребывание, близость кого-н.’ (Ушаков/Ushakov 1935–1940). Статията в речника на В. Дал съдържа много примери за употреба на деривати както на глаголите, така и на девербативите, което доказва, че в руския народен език тази лексика през XIX в. е била доста активна. *Разлучить* авторът определя като ‘раз(от)делять, удалять, разводить, разъединять, не давать быть вместе, разрознить’ и привежда поговорката „Судьба прилучает,

судьба и разлучает“ (Съдбата събира, съдбата и разделя) (Даль/Dal' 1978–1980 4: 34).

Д. Ушаков отделя две значения на лексемата *разлука*: (1) ‘состояние по глаг. разлучиться – разлучаться, жизнь вдали от близких’; (2) ‘расставание с близким, час, день разлуки’ (Ушаков/Ushakov). Важно за нас е подчертането на момента на разлъката, който поема цялата символика и обредност и е съществена част от семантиката на този термин.

В. Дал включва в своя речник цяла група енокоренни деривати, много от които са присъщи на диалектите и на фолклора. Примерите, които илюстрират изследваните думи, често описват ритуали или обредни ситуации на раздялата: „Выпьем на разлуку“ (Да пием на раздяла), или са пословици, характеризиращи емоционално живота на разделените близки хора: „Жить в разлуке, жить в муке“ (Да живееш в разлъка, да живееш в мъка). Енокоренните думи означават ‘място на раздялата извън селото’ (*разлуки*, срв. по-горе *ростани*); ‘разведена жена, живееща отделно от съпруга си’ (*разлучка*). Доста думи са свързани със сватбения обред и със женитбата от гледна точка на невестата. Сватбата се нарича *разлучный день*,

зетят се нарича *разлучатель* или *разлучник*. Изразът „Замужество судьбина, дело разлучливое“ (Женитбата е съдба, раздяла) потвърждава възприемането на венчавката като раздяла (на булката със семейството ѝ) (Даль/Dal' 1978–1980 4: 34).

Диалектните и фолклорните примери са много, но ние ще се ограничим с няколко от съвременните диалектни речници. Показателно е и морфологичното разнообразие на дериватите, срв. напр. назоваването на човека, който е субект на разделянето: *разлучейка*, *разлучница*, *разлучельницы*, *разлучина* и др.

Ситуацията на разлъчването се описва с повтаряне на енокоренни думи: „Твоя мать была злодейка, сестра твоя разлучейка, разлучила нас с тобой, словно рыбицу с водой“ (Майка ти беше злодейка, сестра ти – разлъчничка, разделила ни е като рибката от водата); „А мне молодешеньку, разлуку дают, такую и разлучиньку – разлучают нас. Разлучают нас со милым дружкой“ (А на мене, младичката, раздяла дават, разделят ни – разлъчват ни с милото ми либе). Често такива повторения се срещат в сватбените нареждания: „Разлука моя, разлукутка, разлучила ты меня, разлукутка, с отцом моим, со матерью“ (Раздяло моя, раздяло, разделила си ме, раздяло, с моя баща, с майка ми). Откроява се богатството на суфиксите, които изразяват специфичната експресивност на лексиката за раздяла. В българския фолклор, макар че също се среща повтаряне на енокоренни думи, силата на емоцията по-често се предава със съдържателни (сюжетни) и поетически похвати (сравнения, метафори и др.).

3. Кратки изводи

Можем да резюмираме, че независимо от наличието и в двата езика на деривати от трите изследвани корена със семантика ‘раздяла’ лексико-семантичните разлики са повече от приликите. Налага се изводът, че тематичните микросистеми се различават доста сериозно. Като хипероним в български и в руски функционират различни лексеми: бълг. *разделям се* – рус. *расставаться*, съставът и значението на дериватите от един корен (бълг. *раздяла* и рус. *раздел*) не са еднакви, стилистичното маркиране и използването в определен дискурс и конкретни речево-обредни ситуации също не съвпадат. Наблюдават се и други системни различия: в българския език има симетрия по отношение на активност и пасивност: *разделям някого с някого* и *разделяме се*, докато в руския има *расставаться*, но няма **расставать кого-либо с кем-то* – тези значения поема глаголът *разлучать*.

Анализът на дериватите от общославянските корени в микротематичната група, свързана с ‘раздяла с хора’, потвърждава, че в двата близкородствени езика се формират самостоятелни подсистеми с различни опорни думи (*разделям се* и *расставаться*) и съответно с нееднакви системни вътрешни отношения. Това различие не идва от праславянско време, а е доста ново, защото корените и дериватите от тях запазват основното си значение, но нюансите, употребата и стилистичната маркираност на дериватите не са еднакви.

Степента на междуезикови различия при дериватите от един и същи корен не е еднаква. Започвайки от дериватите от корен *děl-*, които в съпоставителен план демонстрират най-значителни несъвпадения, минавайки през дериватите от корен *sta-*, които в определени форми са междуезикови омоними, особено ако вземем предвид някои историзми и диалектизми в българския език, стигаме до дериватите от корен *lǫč-*, при които синонимията и стилистичните нюанси са още по-големи. За сметка на това дериватите от *sta-* и *lǫč-* в руския език, особено във фолклорни и диалектни текстове, са по-многобройни благодарение на наличието на разнообразни умалителни и гальовни суфикси. За разнообразието в руския език допринасят и вариантите на представката *раз-/роз-*.

Освен анализираната в статията лексика, в българския и в руския език съществуват и много други лексеми със значение ‘раздяла’: неутрални, диалектни, фолклорни и поетични, които понякога се използват като културни термини и обозначения на ритуали и обредни актове. Те са предмет на отделно изследване.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Има дисертации върху руски лексикографски материали по темата *съединение* и *разединение* от XVII–XX в. (Просянкина/Prosiankina 1985) и по концептосферата *срещи* и *раздяла* (Шемарова/Shemarova 2004).

² Рус. *разпроща* означава ‘сбогуване, което е решително и окончателно’ и е експресивно маркирано.

³ За ролята на представките (в това число и *раз-*) в семантиката и граматиката вж. публикациите на М. А. Кронгауз (Кронгауз/Krongauz 1998) и Т. В. Мусинова (Мусинова/Musinova 2005).

⁴ Срв. за зла жена *скуби-свекърва, раздели-братя* (Геров/Gerov 1973–1978 5: 25).

⁵ Този руски глагол съвпада в много от значенията си с българския *разставям* ‘разполагам по места’.

⁶ По-подробно тази лексика и богатата ритуална вариативност е описана от И. Седакова (Седакова/Sedakova 2013: 199–204).

ЛИТЕРАТУРА

- Аникин 2019: *Аникин, А.* Русский этимологический словарь. Вып. 13. Москва, Нестор-История.
- Барболова, Симеонова, Китанова и др. 2018: *Барболова, З., М. Симеонова, М. Китанова и др.* Речник на народната духовна култура на българите. София, Наука и изкуство.
- БЕР 1971–2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1–8. София, Издателство на БАН.
- БТР 1973: *Български тълковен речник*. София, Наука и изкуство.
- Вълев 2016: *Вълев, И.* Младежки страсти, мъжки времена: етнокултурна характеристика на българската казарма през социализма. Велико Търново, Военно издателство.
- Геров 1975–1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Ч. 1–5. Ч. 6: Допълнение. Събрал, наредил и изтълкувал Т. Панчев. Фототипно издание. София, Български писател.
- ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2. *Морфология*. София, Издателство на БАН.
- Даль 1978–1980: *Даль, В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Изд. 3. Т. 1–4. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Делева 2020: *Делева, Н.* Русско-болгарские аналоги (Лексикографический аспект). София, Парадигма.
- Котова 1960–2000: *Котова, Н.* Горно поле, Дупнишко. Речник. София, Дружество ДИОС.
- Кронгауз 1998: *Кронгауз, М. А.* Приставки и глаголы в русском языке: семантическая грамматика. Москва.
- Куртева 2004: *Куртева, Т.* Отново за семантиката на глаголната представка *раз-* в съвременния български език [доклад]. <<http://belb.info/personal/kurteva/raz2.htm>> [30.05.2021].
- Куртева 2007: *Куртева, Т.* Синтагматика и семантична функция на глаголните представки в съвременния български език. Велико Търново, Астарта.
- Легурска 2011: *Легурска, П.* Съпоставителни анализи и национална специфика на лексиката. София, Издателство „Ето“.

- Мусинова 2005: *Мусинова, Т. В.* Семантическое описание русской глагольной приставки *раз-*. <<http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Musinova.htm>> [20.05.2021].
- Перванов 2010: *Перванов, Я.* Материалы к русско-болгарскому сопоставительному словарю „СЭД“. – В: *Болгарская русистика*, София, с. 5–43.
- Просянкина 1985: *Просянкина, А. В.* Глаголы, обозначающие „соединение“, „разъединение“ в русском языке (на материале словарей XVIII–XX вв.). Дисс. на соискание степени канд. филол. наук. Минск.
- РБЕ 2001–2015: *Речник на българския език*. (Онлайн) <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [21.05.2021].
- РРОДД 1998: *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Съст. Ст. Илчев и др. София, ЕМАС.
- РСБКЕ 1955–1959: *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. I–III. София, Издателство на БАН.
- СБНУ 1989–2002: *Сборник за народни умотворения и народопис*. Т. 1–62. София, МНП.
- Седакова 2004: *Седакова, И.* Прощание и прощение. Опыт этнолингвистического анализа. – В: *Язык культуры: семантика и грамматика: К 80-летию академика Никиты Ильича Толстого (1923–1996)*. Отв. ред. С. М. Толстая. Москва, Индрик, с. 401–411.
- Седакова 2009: *Седакова, И.* Прощание. – В: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва, Международные отношения. Т. 4, с. 312–315.
- Седакова 2013: *Седакова, И.* Балканските мотиви в езика и култура на българите: Раждане и съдба. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Седакова 2018: *Седакова, И.* Болгарские словесные формулы как коммуникативные акты в балканском контексте. – В: *Балканский полилог: коммуникация в культурно-сложных сообществах. Памяти Вячеслава Всеволодовича Иванова. (Материалы круглого стола Valcanica. 6.)*. Москва, ИСл, с. 122–134.
- СРНГ 1965–2001: *Словарь русских народных говоров*. Вып. 1–35. Москва, Ленинград, Санкт-Петербург, Наука.
- Толстая 2008: *Толстая, С. М.* Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. Москва, Индрик.
- Толстая 2019: *Толстая, С. М.* Мир человека в зеркале языка. Очерки по славянскому языкознанию и этнолингвистике. Москва, Индрик.
- Толстой, Толстая 2013: *Толстой, Н. И., С. М. Толстая.* Славянская этнолингвистика: вопросы теории. Москва, Институт славяноведения РАН. <<https://inslav.ru/publication/tolstoy-n-i-tolstaya-s-m-slavyanskaya-etnolingvistika-voprosy-teorii-m-2013>> [15.05.2021].
- ТСРЯ 2007: *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*. Шведова, Н. Ю. (отв. ред.). Москва, Азбуковник.
- Ушаков 1935–1940: *Ушаков, Д. Н.* Толковый словарь русского языка. Москва, Советская энциклопедия. <<https://ushakovdictionary.ru>>.

- Шемарова 2004: *Шемарова, В. А.* Концептосфера „Встреча/Приветствие – Прощание/Расставание“ в русском языке: Системно-структурный и функционально-когнитивный аспекты. Автореферат дис. кандидата филол. наук. Уфа, Башкирский гос. ун-т.
- Щепанская 2003: *Щепанская, Т.* Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв. Москва, Индрик.
- ЭССЯ 1974–2018: *Этимологический словарь славянских языков*. Т. 1–41. Москва, Наука.

REFERENCES

- Anikin 2019: *Anikin, A.* Russkii etimologicheskii slovar'. Vyp. 13. Moskva, Nestor-Istoriia.
- Barbolova, Simeonova, Kitanova i dr. 2018: *Barbolova, Z., M. Simeonova, M. Kitanova i dr.* Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite. Sofia, Nauka i izkustvo.
- BER 1971–2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. Sofia, Izdatelstvo na BAN. Т. 1–8.
- BTR 1973: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia, Nauka i izkustvo.
- ESSIa 1974–2018: *Etimologicheskii slovar' slavianskikh iazykov*. Т. 1–41. Moskva, Nauka.
- Gerov 1975–1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. Ch. 1–5. Ch. 6. Dopalnenie. Sabral, naredil i iztalkoval T. Panchev. Fototipno izdanie. Sofia, Balgarski pisatel.
- GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Dal' 1978–1980: *Dal', V.* Tolkovi slovar' zhivogo velikoruskogo iazyka. Izd. 3. Т. 1–4. Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannykh i natsional'nykh slovarei.
- Deleva 2020: *Deleva, N.* Russko-balgarskie analogi (Leksikograficheski aspekt). Sofia, Paradigma.
- Kotova 1960–2000: *Kotova, N.* Gorno pole, Dupnishko. Rechnik. Sofia, Druzhestvo DIOS.
- Krongauz 1998: *Krongauz, M. A.* Pristavki i glagoly v russkom iazyke: semanticheskaya grammatika. Moskva.
- Kurteva 2004: *Kurteva T.* Otnovo za semantikata na glagolnata predstavka *raz-* v savremenniya balgarski ezik [doklad]. <<http://belb.info/personal/kurteva/raz2.htm>> [30.05.2021].
- Kurteva 2007: *Kurteva, T.* Sintagmatika i semantichna funktsiya na glagolnite predstavki v savremenniya balgarski ezik. Veliko Tarnovo, Astarta.
- Legurska 2011: *Legurska, P.* Sapostavitelni analizi i natsionalna spetsifika na leksikata. Sofia, Izdatelstvo “Eto”.
- Musinova 2005: *Musinova, T. V.* Semanticheskoe opiasnie glagol'noi pristavki *raz-*. <<http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Musinova.htm>> [20.05.2021].

- Pervanov 2010: *Pervanov, Ia*. Materialy k rusko-bolgarskomu sopostavitel'nomu slovariu "SĖD". – In: *Bolgarskaia rusistika*, Sofia, pp. 5–43.
- Prosiankina 1985: *Prosiankina A. V.* Glagoly, oboznachaiushchie "soedinenie", "razedinenie" v russkom iazyke (na materiale slovarei XVIII–XX vv.) Diss. na soiskanie stepeni kand. filol. nauk. Minsk.
- RBE 2001–2015: *Rechnik na balgarskiya ezik*. (Online) <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [21.05.2021].
- RRODD 1998: *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. Sast. St. Ilchev i dr. Sofia, EMAS.
- RSBKE 1955–1959: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. I–III. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- SbNU 1989–2002: *Sbornik za narodni umotvoreniya i narodopis*. T. 1–62. Sofia, MNP.
- Sedakova 2004: *Sedakova, I.* Proshchanie i proshchenie. Opyt etnolingvisticheskogo analiza. – In: *Iazyk kul'tury: semantika i grammatika. K 80-letiiu akademika Nikity Il'ichha Tolstogo (1923–1996)*. Otv. red. S. M. Tolstaia. Moskva, Indrik. s. 401–411.
- Sedakova 2009: *Sedakova, I.* Proshchanie. – In: *Slavianskie drevnosti. Etnolingvisticheskii slovar'*. Pod obshechi red. N. I. Tolstogo. Moskva, Mezhdunarodnye otnosheniia. T. 4, s. 312–315.
- Sedakova 2013: *Sedakova, I.* Balkanskite motivi v ezika i kulturata na balgarite: Razhdane i sadba. Sofia, Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov".
- Sedakova 2018: *Sedakova, I.* Bolgarskie slovesnye formuly kak kommunikativnye akty v balkanskom kontekste. – In: *Balkanskii polilog: kommunikatsiia v kul'turno-slozhnykh soobshchestvakh. Pamiati Viacheslava Vsevolodovicha Ivanova (Materialy kruglogo stola Balcanica. 6.)*. Moskva, ISl, s. 122–134.
- Shemarova 2004: *Shemarova, V. A.* Kontseptosfera "Vstrecha/Privetstvie – Proshchanie/Rasstavanie" v russkom iazyke: Sistemno-strukturnyi i funktsional'no-kognitivnyi aspekty. Avtoreferat ... diss. kandidata filol. nauk. Ufa, Bashkirskii gos. un-t.
- Shchepanskaia 2003: *Shchepanskaia, T.* Kul'tura dorogi v russskoi miforitual'noi traditsii XIX–XX vv. Moskva, Indrik.
- SRNG 1965–2001: *Slovar' russkikh narodnykh govorov*. Vyp. 1–35. Moskva, Leningrad, Sankt-Peterburg, Nauka.
- Tolstaia 2008: *Tolstaia, S. M.* Prostranstvo slova v obshcheslavianskoi perspektive. Moskva, Indrik.
- Tolstaia 2019: *Tolstaia, S. M.* Mir cheloveka v zerkale iazyka. Ocherki po slavianскому iazykoznaniiu i étnolingvistike. Moskva, Indrik.
- Tolstoi, Tolstaia 2013: *Tolstoi, N. I., S. M. Tolstaia.* Slavianskaia etnolingvistika: voprosy teorii. Moskva, Institut slavianovedeniia RAN. <<https://inslav.ru/publication/tolstoy-n-i-tolstaya-s-m-slavyanskaya-etnolingvistika-voprosy-teorii-m-2013>> [15.05.2021].
- TSRiA 2007: *Tolkovi slovar' russkogo iazyka s vklucheniem svedenii o proiskhozhdenii slov*. Shvedova, N. Iu. (otv. red.). Moskva, Azbukovnik.

Ushakov 1935–1940: *Ushakov, D. N. Tolkovyi slovar' russkogo iazyka*. Moskva, Sovetskaia entsiklopediia. <<https://ushakovdictionary.ru>>.

Valev 2016: *Valev, I. Mladezhki strasti, mazhki vremena: etnokulturna harakteristika na balgarskata kazarma prez sotsializma*. Veliko Tarnovo, Voенно izdatelstvo.

✉ Д.ф.н. Ирина А. Седакова

Институт по славянознание – Руска академия на науките

119991 Москва, Ленинский проспект, д. 32-А, Русия

✉ *Irina Sedakova, DSc*

Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences

119334 Moscow, Leninsky Prospect, build. 32-A, Russia

Публикувано: 30 септември 2021

Published: 30 September 2021